

MOHUTNÝ MOMENT VEDOMIA

MARTIN JANKOVIČ

písané pre K&K

Čo je to vedomie? Dokáže na túto otázku lepšie odpovedať vedec alebo bežný človek? I keď si ľudia zvyčajne túto otázku nekladú, skúste ju položiť niekomu, kto do problematiky vedomia nie je odborne zasvätený. Možno vás prekvapí kompetentnosť odpovede. Odpoveď by napríklad mohla znieť, že vedomie je niečo nedefinovateľné, niečo, čo v sebe zahŕňa myslenie, cítenie. Na prvý pohľad prekvapivá odpoveď by však mala byť zrejímavá. Každý človek na základe vlastnej skúsenosti vie, čo je to mať vedomie, pretože vedomie jednoducho má. Trochu iná záležitosť je, či je možné túto skúsenosť vyčerpávajúco pretlmočiť niekomu inému, alebo podať definíciu vedomia v jazyku objektívnej vedy. No ak by ste sa na základe vlastnej skúsenosti mali rozhodnúť, na čom vedomie vo väčšej miere závisí – či na myslení alebo cítení, na ktorú stranu by ste stavili? Verím, že väčšina by pravdepodobne stavila na stranu myslenia. V tomto článku sa však budeme zaoberať koncepciou vedomia, ktorú vypracoval britský psychológ a filozof Nicholas Humphrey a kľúčovú úlohu v nej zastávajú pocity ako základné stavebné kamene vedomia.

Je zaujímavé, že aj po niekoľkých dekádach intenzívneho skúmania otázky vedomia sa stále ozývajú hlasy tvrdiace, že „Nikto nemá ani poňatia, čo vedomie je, načo slúži, alebo ako svoju úlohu vykonáva (a už vôbec nie z čoho pozostáva)¹. No existuje nejjeden dôvod svedčiaci o opaku. Napríklad fakt, že každý človek má istú „predteoretickú“ skúsenosť s tým, čo je to mať vedomie, môže poslúžiť ako skúšobný kameň každej vedeckej teórie ašpirujúcej na úspešné vysvetlenie vedomia. A ak vám nejaká teória vedomia nezapadne do každodennej skúsenosti, asi ťažko vás presvedčí o svojej pravdivosti.

Aké to je byť vedomý?

Každý z vás, kto číta tento článok, je teraz v tomto okamihu pri vedomí. Uvedomujete si myšlienky, ktoré sa vám vynárajú v mysli, text, ktorý pred sebou vidíte a vnímate okolité prostredie. Všetky tieto vedomé skúsenosti sú naviac obklopené akýmsi stále prítomným pocitom, aké to je byť vami v tomto momente. Možno si vaše celkové rozpoloženie neuvedomujete v takej miere ako myšlienky, ktorým sa teraz oddávate. No skúste zamerať svoju pozornosť na to, ako sa teraz cítite, akú kvalitu majú zvuky, ktoré k vám doliehajú, farby, ktoré vidíte, vôňa kávy, ktorú cítite a situácia môže vyzerať trochu inak. Aké je to byť vami v tomto okamihu? Je samozrejmé, že odpoveď na túto otázku môže byť založená len na vašej osobnej skúsenosti. Znamená to však, že odpoveď na ňu je výhradne vo vašej kompetencii a vedecké vysvetlenie s ňou nemá nič spoločné? Mohla by na túto otázku zároveň kompetentne odpovedať aj objektívne zameraná veda?

Problém „aké to je byť“ vedomým subjektom sa zvykne označovať ako „ťažký problém“ vedomia, na ktorom stojí a padá

jeho úspešné riešenie. Pre tento kvalitatívny, fenomenálny aspekt skúsenosti, pre to, „aké to je“ byť niekým, sa kvôli zjednodušeniu vžil termín kválium (z latinského *quale*). No okrem identifikácie kválií ako vstupnej brány k riešeniu problému vedomia nemôžeme zanedbať ani temporálnu dimenziu vedomia. Vedomá skúsenosť je okrem špecifickej kvality charakteristická aj tým, že sa typicky odohráva v čase. Nie veľmi často sa ale tieto dve na prvý pohľad nesúrodé oblasti podarí spojiť do konzistentnej teórie vedomia. Iróniou je, že kváliá spolu so skúsenosťou času môžu byť uchopené pomocou pocitov vo filozofii a vede často podceňovanými. Na rozdiel od dnešnej vedy umenie však úlohu pocitov dôverne pozná a v žiadnom prípade nezanedbáva. Preto bude pre nás výhodné čerpať zároveň z oboch zdrojov – z vedy aj umenia.

Pocítovanie a vnímanie

Predstavte si, z čoho pozostáva skúsenosť, akou je napríklad ovoňanie ruže. Uvedomujete si pocit sladkosti, ktorý cítite v nose, ale zároveň si uvedomujete, že vôňa, ktorú cítite, patrí ruži vo vašej ruke. Svoju pozornosť tak môžete upriamiť dvomi smermi – subjektívnym a objektívnym – môžete sa sústrediť na pocit, ktorý vo vás vyvoláva jej vôňa alebo môžete uprednostniť vnímanie ruže ako takej. Zdanlivá neoddeliteľnosť týchto dvoch vrstiev vedomej skúsenosti je spôsobená neobyčajne užitočným zvykom: vnímať subjektívne determinované vlastnosti skúsenosti ako vlastnosti patriace objektu vnímania. Tento fakt skúsenosti si medzi prvými všimol škótsky filozof Thomas Reid. „Vnímanie a s ním zhodné pocitovanie vzniká v tom istom čase. V skúsenosti ich nikdy nenájdeme oddelené. Skúsenosť nás preto zvädza považovať ich za tú istú vec, nazývať ich tým istým menom, a tak si spliesť ich odlišné atribúty“².

Odlišné atribúty pocítovania a vnímania v podstate vyjadrujú rozdiel medzi otázkou

„Čo sa deje tu na povrchu môjho tela?“ a otázkou „Čo sa deje vonku vo svete?“ Je samozrejme, že tieto dve úplne odlišné otázky vyžadujú aj odlišné odpovede. Preto na prvú otázku odpovedajú pocity svojím kvalitatívnym a subjektívnym jazykom a na druhú odpovedá vnímanie svojím kvantitatívnym a objektívnym spôsobom. Zjednodušene povedané, pocítovanie končí na povrchu tela a jeho prejavom je určitý pocit, ale výsledkom vnímania je informácia o tom, ako pocity súvisia s tým, čo sa deje za hranicami tela, vnem okolitého prostredia.

Ak sa ešte vrátíme k britským empirikom, zistíme, že rozlíšenie medzi pocítovaním a vnímaním reflektuje odlišnosť primárnych kvalít (ako tvar) a sekundárnych kvalít (ako farba). Predstavte si, že pred sebou vidíte dva páry objektov: prvý pár by tvoril červený štvorec a červený trojuholník, druhý pár modrý a červený kruh. Pri ktorom páre objektov by vám viac udrela do očí ich odlišnosť? Čo sa z hľadiska vedomia viac počíta? Rozdielny tvar alebo farba? Hodnotenie môže byť dosť individuálne, ale môžeme všeobecne predpokladať, že väčšmi zaváži odlišná farba. Dôvod výborne vystihol David Katz, ktorý spozoroval, že „farba má k pocitu oveľa bližšie ako tvar.“ Pocit má rozhodujúci vplyv na to, že zo subjektívneho hľadiska bude väčšmi záležať na rozdieloch vo farbe ako v tvare. Jednoducho, z hľadiska vedomia sa pocit počíta viac ako tvar. Tvar všeobecne nemá schopnosť zapôsobiť v takej miere ako farba. Vysvetlenie tkvie v tom, čo je špecifikom jednotlivého pocitu. Ak porovnáte modrú a červenú farbu, odlišuje ich špecifická kvalita – že človek vidí červenú inak ako modrú. Skúste si zo sveta odmyslieť všetky farby a nechať v ňom len formy. Nebude asi veľa spôsobov, ako môže veci v tomto svete zapôsobiť. Môže v tomto prípade niekto vážne odmietnuť tvrdenie, že omnoho väčšiu pestrosť a pôsobivosť vnášajú do sveta pocity?

Práve v tom istom tkvie záhada a zvláštnosť vedomia. Fyzik Nicholas Rood, ktorý výskumu farby zasvätil život, na jej konto povedal, že je to „len pocit a neexistuje mimo nervového systému živých bytostí.“ I keď je objektívna existencia farieb územím častých sporov, nemôžeme poprieť, že pocit a jeho neodmysliteľná kvalita je v rozhodujúcej miere subjektívne podmienený. Pocity však do sveta každopádne vnášajú niečo nové, čoho existencia je v čisto fyzikálnom univerze opradená tajomstvom. Otázka potom znie, či je toto tajomstvo neriešiteľnou záhadou, alebo len ťažkým, no v podstate riešiteľným problémom.

Pocit

Tajomnosť zmyslových pocitov vo veľkej miere závisí od fundamentálnych vlastností kválií – kválií sú totiž charakteristicky subjektívne, súkromné a neopísateľné. Tieto vlastnosti môžeme ilustrovať na spomínanej ruži. Môžete o nej vypovedať množstvo rozličných vecí, prinajmenšom ako (objektívne) vyzerá a či sa vám (subjektívne) páči. Svoj úsudok môžete porovnať s tvrdením niekoho iného, ktoré sa k nej bude vzťahovať ako k verejne pozorovateľnému predmetu. Avšak zmyslovo podmienený pocit je len vašou súkromnou záležitosťou. I keď je pravda, že obidvaja cítime tú istú ružu, problém nastane, ak by sme to isté chceli povedať o pocite, ktorý prežívame. Subjektívnosť pocitu znamená, že môj pocit je odlišný od pocitu niekoho iného. Sú to jednoducho dva pocity. Navyiac, i keď je subjektívne prežívanie istého pocitu do istej miery verejne pozorovateľné, jeho skúsenostná dimenzia zostáva skrytá pred očami vonkajších pozorovateľov. Maliar Josef Albers na konto privátnosti pocitov dodal, že „povedzte pred päťdesiatimi ľuďmi slovo červená (názov farby) a môžete očakávať, že v ich myšliach bude päťdesiat červených. No buďte si istí, že každá tá červená bude iná“.

Skúste napríklad presne do podrobností

opísať, aké je to pre vás cítiť vôňu ruže alebo jej farbu a nechtiac sa ocitnete v úlohe básnika. Práve o ružiach bola už napísaná nejedna báseň, je však otázne, či sa niekomu podarilo úplne vyčerpávajúco pretlmočiť, aké je to cítiť jej vôňu. Pocity a poézia toho majú dosť spoločného: nie sú definitívne, uzavreté, ale dovoľujú (alebo priam vyžadujú) interpretáciu. Slovné vyjadrenie pocit nikdy bezo zvyšku neuchopí, prežívaný zmyslový pocit si však napriek akejkoľvek interpretácii zachová istú „neurčitost“, surovosť. Interpretácia, artikulácia akoby za pocitom vždy o krok zaostávala. Práve spomínaná „nevypovedateľnosť“ kválií a vlastne aj ich obťažná objektívna uchopiteľnosť je trňom v oku mnohých kognitívnych vedcov a filozofov. Preto napríklad americký filozof Daniel Dennett³ zachádza až tak ďaleko, keď tvrdí, že nič také ako nevypovedateľnosť, privátnosť a subjektívnosť kválií neexistuje, pretože v prvom rade neexistujú žiadne kváliá. Z tohto dôvodu je dôležité jasne ukázať, že pocity ako nositelia „nevypovedateľných“ kválií naozaj existujú a plnia istú nenahraditeľnú úlohu. Ak ich existenciu neodmietneme (napriek vysokej cene v podobe „nevypovedateľnosti“), môže sa nám v rukách ocitnúť „základný kameň“ vedomia. Nevypovedateľnosť však v žiadnom prípade neznamená, že o pocitoch sa nedá povedať nič zmysluplné.

Môžeme začať dvojznačnosťou slova „pocit“, ktorú sme zvýraznili rozdelením vedomej skúsenosti na pociťovanie a vnímanie. Na jednej strane môžeme pocit chápať ako surové zmyslové „dátum“, ale na druhej strane pocit vyjadruje aj emóciu. Ako máme potom interpretovať výrok Nicholasa Rooda, že farba je len pocit? Ako spolu súvisia tieto dve možné čítania toho istého slova? Aký je vzťah medzi samotnou farbou ako pocitu a pocitom (alebo skôr emóciou), ktorý vyvoláva?

Humphrey v ojedinelom experimente⁴ testoval estetické preferencie opíc tak, že

im umožnil zvoliť si farebné prostredie. Mali možnosť prebehnúť z čerenej miestnosti do zelenej a záviselo len od nich, ako dlho zotrávajú v jednotlivjej miestnosti. Ukázalo sa, že z osemdesiatich percent preferovali zelenú miestnosť a len dvadsať percent času trávili v čerenej miestnosti. Odpoveď na ich špecifické správanie tkvie v priamej reakcii, ktorú konkrétna farba vyvoláva. Existuje priame, bezprostredné „afektívne“ spojenie medzi konkrétnou farbou a tým, ako ovplyvní váš emocionálny stav. Opica vám toho veľa nepovie, ale umelci majú v pôsobení farieb celkom jasno. Za všetkých spomeniem Vasilija Kandinského, ktorý spozoroval, že „farba vyvoláva psychickú vibráciu. Vo farbe je skrytá istá stále neznáma sila, ale napriek tomu skutočná, ktorá pôsobí na každú časť ľudského tela.“

Farba skutočne pôsobí priam telesne. Pôsobenie farieb na telesný a zároveň emocionálny stav je dostatočne doložené. Červená farba vyvoláva špecifickú fyziologickú reakciu: typicky spôsobuje zvýšenie elektrickej vodivosti pokožky, zrýchlenie tepu, zvýšenie tlaku... Tento fyziologický efekt je obohatený aj o fenomenálnu dimenziu – červená má typicky excitáčny účinok, je to vzrušujúca, výrazne emotívna farba. Modrá má presne opačné telesné a emocionálne účinky, spája sa s upokojením atď. Podľa Humphreyho je práve afektívna väzba medzi určitou farbou a jej typickou reakciou, siahajúcou od fyziologickej dimenzie až k fenomenalite, kľúčom k pochopeniu, čo je to pocit a akú úlohu zohráva vo vedomí. Na ilustráciu tohto vzťahu si však musíme urobiť krátky výlet na začiatok evolúcie (a evolučné fakty trochu zjednodušiť).

Predstavte si amébu, voľne plávajúcu v prvotnom oceáne, kde ju bombarduje množstvo stimulov. Niektoré stimuly pre ňu predstavujú niečo príjemné a iné naopak niečo nepríjemné. Napríklad vysoká slanosť vody nie je veľmi výhodná pre jej prežitie, a preto na takýto typ prostredia zareaguje zmenou smeru pohybu. Zaujímavý je však

práve vzťah medzi zmenou jej pohybu a typ stimulu. Afektívnu reakciu na určitý typ prostredia totiž reprezentuje formou telesnej aktivity. Na slané prostredie zareaguje „slaným zavlnením“ a podobne na červené svetlo „červeným zavlnením“. Typ stimulu teda reprezentuje typom telesnej aktivity ako špecifickej afektívnej odpovede naň. Táto afektívna reakcia je subjektívnym výtvorom organizmu, ktorý vlastne vyjadruje svoj hodnotiaci postoj k určitému zmyslovému stimulu. Z toho môžeme vyvodiť, že subjektívne ohodnotenie stimulu je charakteristické svojím štýlom – a štýl „červenania“ sa líši od štýlu „slanosťi“ práve svojou charakteristickou kvalitou.

Dôležitá vec, ktorá z tohto zhusteného opisu vyplýva je, že táto protoforma pocíovania je v podstate aktívny proces, na ktorom sa organizmus spolupodieľa. Výsledný pocit (a predovšetkým jeho kvalita) tak v rozhodujúcej miere závisí od participácie subjektu, ktorý ho svojou aktivitou môže ovplyvniť. Humphrey ponúka výstižnú analógiu s orchestrom a dirigentom. Predstavte si, že dychová, sláčiková a rytmická sekcia orchestra by spolu reprezentovali zmyslové modalitu – vizuálnu, taktilnú a sluchovú modalitu. Pri červenom svetle by potom orchester hral dynamicky, akoby v ohrození s výsledným excitačným účinkom, a pri modrom svetle by „spustil“ pomalšie, upokojujúco s kontemplatívnym účinkom. V takomto prípade veľmi záleží na tom, čo prichádza zo zmyslového orgánu, ale na tom, aké tempo a náladu zvolí dirigent a na základe stimulácie vytvorí orchester. Vedomie sa tak dá prirovnať k orchestru hrajúcemu „hudbu, ktorá vystihuje náladu filmu odvíjajúceho sa na povrchu tela“.

Metafory často dokážu správne nasmerovať predstavivosť, ale je čas pristúpiť k hlavnému problému. Doposiaľ sme totiž nepovedali, prečo by pocity mali byť vedomé, a najmä prečo vedomé v skutočnosti aj sú. Na odpoveď môžeme naraziť pri

hľadaniu toho, akú funkciu by pocity mohli plniť. A funkciu niečoho zväčša najlepšie pochopíte vtedy, ak totálne absentuje.

Prípád kôrovej slepoty

Prvý prípad kôrovej slepoty (angl. *blind-sight*) bol objavený náhodne počas experimentu so samičkou opice makak, ktorej vyoperovali takmer celý vizuálny kortex. Prekvapivo sa však ukázalo, že domnele slepá opica vôbec nebola slepá. Počas nasledujúcich ôsmich rokov starostlivosti o ňu sa podarilo navrátiť jej zrak do takej miery, že sa správala na nerozoznanie od normálnej opice. Fenomén kôrovej slepoty objavovali neskôr aj u ľudských pacientov a ich výpovede umožnili odhaliť veľmi zaujímavé dôsledky tohto postihnutia pre problém vedomia.

V prípade kôrovej slepoty ide v podstate o slepú škvrnu pokrývajúcu rôzne veľkú časť vizuálneho poľa. V postihnutej časti zorného poľa je tak pacient de facto slepý. No podobne ako v prípade makakov sa ukázalo, že problém bol skôr v neschopnosti pacienta uvedomiť si, že v postihnutej časti zorného poľa by mohol stále ešte vidieť. Bolo dosť obtiažne niekoho presvedčiť, aby sa pokúsil znovu použiť svoj zrak a odhadnúť, čo sa nachádza pred jeho „zrakom“. Pacienti však na vlastné prekvapenie zistili, že na slepcov boli v hádaní až príliš úspešní.

Ak by ste chceli opísať rezíduum schopnosti vidieť u ľudí postihnutých kôrovou slepotou, najvýstižnejšie by ste ho vyjadrili slovami, že im ešte stále zostala schopnosť vizuálneho vnímania. Nazvať tento fenomén videním je obtiažne, pretože k videniu mu niečo dôležité jednoducho chýba. Je to akoby ste vedeli, že pred vami je ruža, ale nemali by ste ani tušenia, ako to viete. Nemali by ste skrátka pocit, že ju vidíte. Jej vnímanie by nemalo dimenziu „aké to je“, chýbalo by mu charakteristické kvárium.

Kôrová slepota výborne ilustruje paralelné fungovanie pocíťovania a vnímania

a v podstate aj nezávislosť vnímania od pocíťovania. Keďže je možné „nevidomé videnie“, ktoré môže prebiehať bez akéhokoľvek kvalitatívneho nánosu pocíťovania, otázka znie „Načo slúžia pocity, keď by sme sa prípadne mohli zaobísť aj bez nich?“ Mohli by sme vo svete fungovať tak isto bez toho, že by sme si uvedomovali, aké to vlastne je existovať? Lord Byron v liste svojej budúcej manželke napísal: „Na živote je najúžasnejšou vecou pocit – cítiť, že existujem, hoci aj v bolesti.“ A myslím, že mu musíme dať za pravdu. Pocity so svojou charakteristickou kvalitou sú pre vedomú existenciu, na ktorej naozaj záleží, nevyhnutné. Bez pocíťovania by sme boli na nerozoznanie od filozofických „zombies“, ktorí nedisponujú fenomenálnou skúsenosťou. V živote vykonávajú všetky činnosti na nerozoznanie od ostatných ľudí s jediným dôležitým rozdielom – pre nich „je to nijaké“ existovať tu, v tomto momente – ich existencia nemá fenomenálny charakter. Ako by ste sa cítili, keby ste sa napríklad dozvedeli, že vaši blízki sú takéto bytosti? Zmenil by sa váš vzťah k nim s vedomím, že v ich vnútri nie je „nikto doma“?

Pre poriadok však zhráme, o čo všetko boli pacienti postihnutí kôrovou slepotou ochudobnení a dúfajme, že „zombies“ neexistujú. V prvom rade ich bolo ťažké presvedčiť, že disponujú reziduálnou schopnosťou vidieť. S absenciou pocíťovania totiž priamo súvisí absencia dojmu, že subjektom, ktorý vníma, ste vy ako participujúci vedomý aktér. Aktívna účasť mňa ako toho, kto pocit vytvára, automaticky vplýva aj na dojem seba samého. Pri vytváraní pocíťovania vlastne vytváram aj samého seba. Bez pocíťovania je tak skúsenosť ochudobnená o najzákladnejšiu dimenziu, o príslušnosť ku mne ako vedomému a cítiacemu subjektu.

Humphrey jasne hovorí „Pocity prepožičiavajú mojej skúsenosti vo svete to, že sa deje práve mne, práve tu a práve teraz.“ Zatiaľ sme identifikovali úlohu pocíťovania ako nositeľov kválie a teraz sme načrtli aj ich úlohu

hu pri vytváraní dojmu samého seba. Pre teóriu vedomia to nie je vôbec málo. No len teraz sa dostávame k pravdepodobne najdôležitejšej vlastnosti pocitov. Pocity totiž existujú výhradne v prítomnom okamihu, signalizujú existenciu v prítomnosti.

Schopnosť pocitov „prepožičiavať“ skúsenosti jej kvalitatívnu a časovú dimenziu a takisto zabezpečovať aj príslušnosť k subjektu teraz vyzerá ako celkom prijateľná cena za ich „nevypovedateľnosť“. Ak teda vhodne uchopíme súčasne temporalitu aj kválie, máme dosť dobrú šancu, aby sa nám v rukách ocitol „poriadny kus“ vedomia. Skúsenosť času nás už neomylna nasmeruje k odpovedi na otázku čo je to vedomie. Mimochodom, už Kant na konto času povedal, že priestor ako vonkajšiu intuíciu si v skúsenosti pokojne môžete odmyslieť, ale ak sa ocitnete v ríši mysle, čas je neodmysliteľnou (a nevyhnutnou) podmienkou každej možnej skúsenosti.

Pocit a čas

V schopnosti pocitov indikovať prítomný charakter subjektívnej existencie ide o najdôležitejší „funkčný pilier“ vedomia. Všetky pocity, ktoré prežívam paradigmaticky nasvedčujú tomu, že sa so mnou niečo deje práve teraz, v tomto momente, keď vytvárajú primárny fakt môjho vedomia a môžeme o nich povedať, že spolu konštituujú „vedomú prítomnosť“. Pocity sa totiž ani potenciálne netýkajú budúcej alebo minulej skúsenosti, sú to „entity“ existujúce výhradne v prítomnosti. Môžem si predstaviť, že ma v minulosti bolel palec, no reálnu bolesť v žiadnom prípade nepocítim. Predstavovaná bolesť jednoducho neboli. Takáto bolesť bude len nedokonalou kópiou reálnej bolesti. Vzťah pocitov k bytiu je okamžitý, nesprostredkovaný akýmkoľvek vyššími formami reprezentácie. Ak si predstavujem istý pocit, tak môže mať vplyv na fenomenálne prežívanie len sprostredkované ako reprezentácia skutočného pocitu, ktorý sa niekedy skutočne odohral. Bolo by

absurdné tvrdiť, že by som si takúto reprezentáciu nevedomoval, no existuje rozdiel medzi tým, že si dokážem predstaviť, aké to je vidieť červenú, a keď ju naozaj vidím a priamo si uvedomujem, aké to je zúčastňovať sa na aktivite „červenania“ tu a teraz. A pokiaľ práve spojenie pocitu a prítomného okamihu predstavuje pre vedomie najdôležitejšie spojenectvo, bolo by výhodné pozrieť sa, čo je vlastne prítomnosť z „hľadiska vedomia“.

Mohutný moment vedomia

William James vo svojich Princípoch psychológie⁵ pred vyše sto rokmi rozvinul predstavu vedomia, presnejšie jeho časovej dimenzie, pomocou metafory *specious present*, ktorú možno preložiť ako „zdanlivá prítomnosť“. Mal na mysli, že rozsah vedomej skúsenosti netrvá nulový časový bod, ale má určité časové rozpätie. V takom prípade by sme o vedomej prítomnosti nemali hovoriť ako o nejakom „ostrí noža“, ale o „sedle s vlastnou šírkou, v ktorom sedíme vyvýšene a na čas sa pozeráme dvomi smermi“. Vedomá prítomnosť je potom akýmsi „časovo rozpriestraným oknom do sveta“ a to, čo nazývame prítomnosťou, je v skutočnosti prelínaním budúcnosti s minulosťou.

Ak by sa vedomá skúsenosť mala odohrávať v čase s nulovou dĺžkou, také vedomie by intuitívne ťažko bolo vedomím čohosi. Vedomie potrebuje mať určitý záber na to, aby mohlo byť vedomím niečoho. V tomto okamihu, keď píšem túto vetu, zaberá každé slovo, ktoré si uvedomujem, určitý časový úsek, vo vedomí sa nachádza istú dobu. Ak napríklad v mysli vyslovujem slová, ktoré tu píšem, každú slabiku si uvedomujem súčasne s jej doznievajúcou predchodkyňou. Pri vyslovení slova „sú-časne“ sprevádza práve znejúcu slabiku „ne“ vo vedomí doznievajúci pocit predchádzajúcich slabík „čas-“ a „sú-“. Bez určitej „rozpriestranosti“ vedomia by napríklad nebolo možné počúvať hudbu, melódia by

pozostávala zo vzájomne oddelených a nesúvisiacich tónov. Skutočnosť je však iná. Každý pocit, či už vizuálny, sluchový alebo taktilný sa vyznačuje takzvaným „fenomenálnym tokom“. Pocity vo vedomí naozaj akoby prúdili a ako dôvod môžeme identifikovať zmenu ich pociťovanej intenzity. Pocity, ktoré ešte pred okamihom vytváral centrum môjho vedomia sa stáva časťou histórie súčasne s tým, ako sa znižuje jeho intenzita. Doznievajúce pocity sa vo vedomí nachádzajú súčasne s „aktuálnymi“ pocitmi, sú s nimi „spoluvedomé“. Na Humphreyho koncepcii vedomia je zaujímavé, že tento fenomenologický opis dopĺňa o fyziologický korelát. Podľa Humphreyho „vedomú prítomnosť konštituuje z veľkej miery okamžitý sensorický dozvuk stimulu, ktorý práve pominul – odumierajúca aktivita v sensorickej spätnej väzbe“. Bez prílišného zachádzania do fyziológie môžeme stručne načrtnúť hlavnú myšlienku takzvanej sensorickej spätnej väzby nasledovne. Medzi miestom aktuálnej sensorickej stimulácie a miestom jej neurálneho spracovania prebieha neustála výmena informácií – neurálne centrum vysiela spätočný signál na miesto aktuálnej stimulácie. Správnejšie by bolo povedať, že táto komunikácia prebiehala u našich predkov, v našom prípade spätočný signál vysielať pôvodne na miesto stimulácie totiž smeruje na náhradnú senzomotorickú mapu, na ktorej sú reprezentované zmysly všetkých modalít (a len nepatrná časť smeruje na originálne miesto stimulácie). Progresívne skrátenie vzdialenosti, ktorú tak musel spätočný signál prejsť, viedlo k tomu, že sa zvýšila jeho intenzita. A práve intenzita spomínanej aktivity sa pre existenciu vedomia stáva kľúčovým faktorom.

Následok je celkom prekvapujúci. Výrazné zvýšenie intenzity zmyslovej aktivity na fyziologickej úrovni súčasne sprevádzala aj kvalitatívna zmena vo sfére skúsenosti. Farby, zvuky a dotyky dostali novú dimenziu –

farby sa stali živšími, zvuky bohatšími atď. No okrem zmeny intenzity pocitov sa rozrástla aj časová dimenzia vedomia – prítomnosť trvala o niečo dlhšie. Zvýšená mohutnosť zmyslovej „skúsenosti“ sprevádzaná temporálnym prehĺbením tak v skutočnosti predstavuje povestné „zažatie“ svetla vedomia a príchod subjektívnej skúsenosti na scénu.

Na prvý pohľad sa táto myšlienka môže zdať ťažko pochopiteľná. No má celkom pochopiteľnú a ľahko predstaviteľnú obdobu v umení. Impresionizmus sa vyznačuje zasúvaním reprezentatívnych prvkov do pozadia a zvýraznením úlohy pocitov. Výsledná impresia nezávisí ani tak od objektu a jeho presného znázornenia, ale skôr od toho, ako je pociťovaný, od kvality a mohutnosti farieb spätých s pocitmi. No okrem dôrazu na pocity priniesol impresionizmus aj niečo iné.

Pred francúzskymi impresionistami sa väčšina malieb zaoberala vývojom situácie v čase: odkiaľ veci pochádzajú a kam smerujú. Monetovi učarovala hodnota prítomného momentu ako takého. Akoby hovoril „Toto je Katedrála v Rouene tak ako ju teraz zakúšam, toto mi udrie do očí, keď sa na ňu pozriem.“ Katedrálové hodiny na jeho obrazoch sú bez ručičiek. Tento obraz nemá žiadnu časovú dimenziu, žiadne pred ani potom, len teraz. Monet uchopil tento moment a oslávil ho len za to, čím sám je. Vytvoril tak mohutnú maľbu, plnú pigmentu, aby znázornil mohutný moment jeho subjektívnej skúsenosti, bez antecedentov a konzekvencií. To isté platí pre mohutný moment pocitov, pre čas, v ktorom žijeme.⁶

Vo svetle predchádzajúceho citátu musíme trochu poupraviť predstavu temporálnosti vedomia, ako ju formuloval napríklad William James. Z Jamesovej metafory jazdca v sedle pozerajúcom dvomi časovými smermi vyplýva, že prítomnosť je paradoxne obohatená o prímies budúcnosti (ktorá ešte neexistuje) a minulosti (ktorá už

neexistuje). Takáto prítomnosť svojou kontamináciou presahuje prežívanú prítomnosť, vzdáľuje sa jej anticipáciou budúcnosti a rozptyľovaním sa minulosťou.

Humphrey a Monet majú na mysli niečo iné. V ich ponímaní prítomnosť nie je zmiešavanie minulosti, súčasnosti a budúcnosti, ale objatie prítomného momentu a toho, čím sám je. No to ešte neznamená, že by prítomnosť nemala určité trvanie. Následkom objatia prítomnosti je to, že „každý moment je zakúšaný tak, že sa

odohráva dlhšie, ako sa odohráva.“ Inak povedané, každý vedomý moment trvá o niečo dlhšie ako jeho „reálna“ obdoba vo fyzikálnej realite. Vedomá prítomnosť vďaka svojej mohutnosti výrazným spôsobom vyčnieva z tempa plynutia fyzikálnych dejov a v rámci ich trvania je svojím spôsobom nesmierne zaujímavou anomáliou. Ak teraz doplníme tento obraz vedomia o jeho kvalitatívnu dimenziu, zistíme, že vedomie so svojou časovou a kvalitatívnou dimenziou nemá vo fyzikálnom svete obdobu. No to ešte neznamená, že by temporálna hĺbka subjektívneho času spolu s kvalitatívnou skúsenosťou neboli pevne zakotvené v objektívnej fyzikálnej realite.

Domnievam sa, že na záver bude najlepšie ponechať zhrnutie na samotného autora teórie, ktorú som sa tu snažil načrtnúť.

„Nazývam to mohutný moment vedomia. Záleží na tom, že teraz sa cítim naživo, že žijem v prítomnom momente. Záleží na tom, že teraz si uvedomujem zvuky, ktoré mi doliehajú do uší, svoj zrak, dotyky na svojej pokožke. Ony definujú, aké to je byť mnou. Pocity, ktoré vyvolávajú majú kvalitu. A táto kvalita je centrálnym faktorom vedomia.“

Mohli by sme teraz skeptikovi z úvodu eseje odpovedať na otázku „čo je to vedomie?“ zrozumiteľne a pochopiteľne slovami tak, že vedomie je cítiť, aké to je byť mnou v tomto mohutnom momente prežívanej existencie?

POZNÁMKY

- 1 Fodor, Jerry (2004)
- 2 Reid, Thomas (1785)
- 3 Dennett, Daniel (1991)
- 4 Humphrey, Nicholas (1992)
- 5 James, William (1890)
- 6 Humphrey, Nicholas, <http://www.edge.org/documents/ThirdCulture/s-Ch.11.html>

